

Tilburg University

Burger tussen religie, staat en markt

van Bijsterveld, S.C.

Publication date:
2011

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Bijsterveld, S. C. (2011). *Burger tussen religie, staat en markt*. Tilburg University.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

EMBARGO**BURGER TUSSEN RELIGIE, STAAT EN MARKT****SPREEKTEKST****INAUGURELE REDE SOPHIE VAN BIJSTERVELD, VRIJDAG 2 DECEMBER 2011****Universiteit van Tilburg****1. Inleiding**

Nog geen twee decennia geleden was het voor velen moeilijk voorstelbaar dat religie in Nederland weer zo sterk in de maatschappelijke belangstelling zou komen te staan. De godsdienstvrijheid van de burger, de plaats van confessionele organisaties en de rol van de kerken waren gaandeweg uitgekristalliseerd. Al geruime tijd leek het erop dat de grote strijdpunten die de gemoederen daarvoor zo bezig hadden gehouden, bijgezet konden worden in de kleurrijke canon van de staatsrechtsgeschiedenis. In de praktijk van het recht deden zich af en toe wel vragen voor, maar doorgaans lieten de vertrouwde rechtsbeginselen zich daarop goed toepassen of het nu door de wetgever was, door het bestuur of de rechter.

In de loop van de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw dienden zich de eerste wijzigingen aan.¹ Dat begon in landen om ons heen. In Frankrijk lokten plannen om veranderingen aan te brengen in de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs massaal verzet uit: in Parijs en Versailles kwamen daartegen meer dan 2 miljoen burgers op de been. In 1995 wekte een uitspraak van het Duitse constitutionele hof over de goorloofdheid van een crucifix in een klaslokaal van een openbare school grote beroering. De uitspraak die de bestaande praktijk beperkte, lokte ongekend protest uit, niet alleen in Beieren waar de zaak speelde, maar ook ver daarbuiten.

Ook in Nederland begon er wat te veranderen. Zo woedde in het najaar van 1994 wekenlang een heftig debat over de toekomst van de vrije zondag.² Was religie hier eerst vooral nog zijdelings aan de orde, nu is dat radicaal anders: religie is zelf een thema. En de tot voor kort bestaande brede consensus over de plaats van religie in het publieke domein is inmiddels omgeslagen in intellectuele controverse, bestuurlijke en juridische dilemma's en maatschappelijke emotie.³

In de sfeer van het onderwijs – altijd al een gevoelig terrein voor religieuze kwesties – wordt hernieuwd gestreden over de reikwijdte en grenzen van de onderwijsvrijheid. Mag een schoolbestuur langs confessionele lijnen blijven besluiten over toelating van leerlingen of moet dit zo snel mogelijk tot het verleden behoren? Welke loyaliteit mag een confessionele school vragen in de handel en wandel van leraren en medewerkers? Wat is de toekomst van het funderende ‘richtingenbegrip’ in het onderwijs? En moeten wij tegen de grondwettelijke gegarandeerde onderwijsvrijheid met publieke bekostiging anders aankijken, nu er islamitische scholen zijn?

Over wetsartikelen die tot voor kort uithoekjes van het recht vormden zoals de strafbaarstelling van smalende godslastering woedt een felle polemiek en ook de wetgever heeft zijn oog op deze artikelen laten vallen. Wanneer gaat religiekritiek over in strafbare belediging en discriminatie? Welke grenzen hebben gelovigen in dit verband zelf in acht te nemen?

Ook het lokaal bestuur wordt zich meer van religie bewust. Wij zien voorbeelden van nieuwe toenadering tot kerken en confessionele organisaties; maar wij komen evengoed initiatieven tegen die de bestaande afstand nog willen vergroten. Zo wordt door sommige gemeenten bijgedragen in de kosten van gebedsruimten of wordt er samengewerkt met kerken in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning. Het jongerenwerk in een deelgemeente van Amsterdam werd na een openbare aanbestedingsprocedure gegund aan de evangelische organisatie Youth for Christ. Maar de commotie die erover ontstond, leidde wèl tot het aftreden van de deelraadsvoorzitter. In de hoofdstad werd ook een motie aangenomen die zich uitsprak tegen het inhuren van activiteiten bij instellingen die van hun medewerkers een bepaalde levensovertuiging vragen. En heel recent: in steeds meer gemeenten raakt de coulance met zogenaamde ‘weigerambtenaren’ op.

Ook in de rechtspraak wordt op het hoogste niveau gestreden over zaken waar religie aan de orde is. Het meest saillante voorbeeld is de zogenaamde SGP-vrouwenzaak. Mag een politieke partij op grond van haar geloofsovertuiging vrouwen uitsluiten van het passief kiesrecht? De Hoge Raad en de afdeling Rechtspraak van de Raad van State die in uiteenlopende procedures hierover moesten oordelen, kwamen tot een tegenovergesteld standpunt.⁴

De plotselinge terugkeer van deze – en vergelijkbare kwesties - heeft velen overrompeld. Hoe komt het dat zij ineens actueel geworden zijn? Waarover gaat het in deze gevallen eigenlijk?

En hoe moet de overheid ermee omgaan? In deze rede die de titel draagt: ‘Burger tussen religie, staat en markt’, ga ik op deze vragen in.

[SHEET 2] Allereerst ga ik na waarom de gangbare staatsrechtelijke benadering van religie niet meer goed in staat is de oriëntatie te bieden die wij gewend waren (2). Daarna plaats ik de actuele ontwikkelingen in een bredere context. Ter ondersteuning daarvan introduceer ik het beeld van de burger die onderhevig is aan verschillende ‘invloedsferen’, die van religie, van de staat en van de markt. Het woord ‘burger’ staat dan niet alleen voor de individuele burger. Het is ook een metafoor voor ‘de burgers’, dus de ‘samenleving’ (3). Met dit beeld in gedachten probeer ik de aard van de actuele vragen te duiden (4). Vervolgens geef ik enkele aanzetten voor de beantwoording ervan. Daarbij staat het begrip ‘waardeautonomie’ centraal (5).⁵ Ik rond af met enkele conclusies (6).

2. Vooronderstellingen op de helling

Allereerst dus de gangbare staatsrechtelijke benadering. [SHEET 3]

De laatste twee eeuwen wordt de verhouding tussen de overheid en religie beheerst door drie beginselen. Dat zijn de beginselen van scheiding van kerk en staat, van neutraliteit van de overheid ten aanzien van religie en van de vrijheid van godsdienst. Algemeen aanvaard is dat die laatste vrijheid niet alleen geldt voor individuen, maar ook voor groepen van burgers en organisaties. Dus ook voor de kerk. Laten wij die beginselen eens nader bezien.

Het beginsel van scheiding van kerk en staat moest na de erkenning ervan in 1796 nog wel handen en voeten krijgen.⁶ Met het proces van ontvlechting van kerk en staat was zo’n driekwart eeuw gemoeid. Was de bedoeling in het begin vooral het vrij maken van de kerk van de greep van de overheid, gaandeweg begon dit beginsel steeds meer een functie te krijgen bij het op afstand zetten van de kerk. Het gebod van neutraliteit ontzegde de overheid zich met één bepaalde geloofsrichting te identificeren. Gaandeweg echter begon het steeds meer erop te lijken dat de overheid zelf ‘neutraal’ zou moeten zijn. De vormgeving van de vrijheid van godsdienst ontwikkelde zich ook, maar bleef al met al redelijk omljnd. Het idee dat godsdienst een louter persoonlijke zaak was, vond meer ingang. Dat maakte het makkelijker een ruime vrijheid te garanderen.

Enig verschil van inzicht over de interpretatie van die beginselen bestond er overigens wel. Rekkelijken zagen de beginselen al verwezenlijkt in het geldende recht. Preciezen vonden dat de scheiding van kerk en staat weliswaar ver gevorderd was, maar nog niet af was; dat ook de

neutraliteit van de overheid voor verbetering vatbaar was; en dat de vrijheid van godsdienst die in het verleden een katalysator was gebleken voor de erkenning van andere rechten, nu overbodig was geworden.

Het is belangrijk te beseffen dat het denken over de ontwikkeling van de verhouding tussen overheid en religie daarmee een duidelijke lijn volgde. Die ontwikkeling werd vooral gezien als resultante van een steeds beter inzicht in en een betere toepassing van de zojuist genoemde beginselen op de werkelijkheid van alledag. Wij kunnen dit betitelen als een staatsrechtelijk vooruitgangsgeloof, met als culminatiepunt het heden. Waren de drie zojuist genoemde beginselen aanvankelijk slechts randvoorwaarden, langzamerhand werden zij steeds meer gezien als beginselen die de hele verhouding tussen overheid en religie omvattend uitdrukten.

In die denklijn werd over het hoofd gezien dat die gangbare interpretatie van de rechtsbeginselen in de loop van de tijd verknoopt was geraakt met een aantal maatschappelijke vooronderstellingen. Ik som de voornaamste van die voorstellingen op. **[SHEET 4]** 1) die van een sterk gesecculariseerde samenleving waarin religie geen rol van betekenis speelt; 2) die van een scherpe dichotomie tussen wat publiek is en wat privé is; 3) waar religie alleen in het privé-domein werd gedefinieerd en waarin een zogenaamd ‘neutrale’ verzorgingsstaat de publieke belangen behartigde. 4) Waarin vervolgens een zekere waardecongruentie in de samenleving en een maatschappelijk klimaat van tolerantie bestonden; 5) en, tot slot, waarin een grondige vertrouwdheid van de samenleving met de aanwezige religieuze stromingen aanwezig was.

Daarmee waren het niet zozeer de rechtsbeginselen die de werkelijkheid modelleerden, maar de werkelijkheid die het mogelijk maakte de beginselen op een bepaalde manier te interpreteren.

De zojuist genoemde vijf vooronderstellingen waarmee de interpretatie van die beginselen zo verknoopt was, doen nu nauwelijks opgeld meer. Zo is bijvoorbeeld het onderscheid tussen publiek en privé veel diffuser geworden en kunnen wij niet meer zeggen dat religie zich uitsluitend in het privé-domein manifesteert. Daarmee lijkt dan het alsof de naleving van de beginselen zelf op losse schroeven staat. Zo herleven de verschillen over de plaats van religie in het publieke domein in alle hevigheid, zonder dat de vertrouwde interpretatie van die beginselen zelf in staat is richting te bieden. **[SHEET 5]**

3. Burger tussen religie, staat en markt

Op dit punt aangekomen, introduceer ik het beeld van de burger die zich binnen verschillende invloedssferen bevindt: de invloedssferen van de religie, de staat en de markt. [SHEET 6] Die drie begrippen kunnen wij ons voorstellen als punten van een denkbeeldige driehoek. Bovenaan staat de staat, links religie en rechts de markt.⁷ De mate waarbinnen de burger zich binnen een van die sferen bevindt, bepaalt zijn plaats binnen deze driehoek. Wanneer wij dit voor de burgers als geheel bekijken, kunnen wij deze positie met een bepaalde bandbreedte aangeven. Cruciaal voor een goed begrip van deze voorstelling is dat de kracht van elk van die invloedssferen in de loop van de tijd verandert. De resultante van die veranderingen als functie van de tijd kunnen wij aangeven met een pijl. [SHEET 7]

Bij wijze van algemene oriëntatie kunnen wij de plaats van de burger in de afgelopen paar eeuwen aanduiden als een beweging waarbij aanvankelijk de invloedssfeer van de religie dominant was. In de aanloop tot wat later de sociale verzorgingsstaat zou worden, koersten wij meer op de overheid. De dominee werd ingeruild voor de regent. Met de uitbreiding van het kiesrecht en de werking van het politieke systeem werd de overheid steeds meer het vehikel om de collectieve maatschappelijke wensen en verlangens te realiseren. Wij gingen vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving via wetgeving en bestuur. Op de culturele ondergrond van het christendom, werd godsdienst steeds meer een louter persoonlijke zaak. De maatschappelijke organisaties die oorspronkelijk vanuit particulier initiatief waren opgericht, werden gaandeweg steeds meer tot een uitvoeringsorganisatie van de overheid. Waar het geloof daarin een rol speelde, was het veelal slechts een particuliere bijzonderheid die de staat had te respecteren.

Budgettaire noodzaak, het vastlopen van de centrale overheidssturing en EU-beleid brachten de overheid er vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw toe – althans op een aantal terreinen – terug te treden. De invloed van de markt kwam sterker naar voren. Onze beweging vervolgt daarmee de richting van de rechter onderhoek. De regent hebben wij deels ingewisseld voor de koopman. Het klinkt bekend. Toch is het van belang dat wij ons bij de doordenking van de actuele vragen waarmee vandaag begonnen van deze ontwikkeling bewust zijn.

Wat is het belang van dit beeld? Het beeld helpt ons om te beginnen om van enige afstand naar de ontwikkeling te kijken. Het biedt ons meer een staatkundig dan een staatsrechtelijk perspectief. Het maakt duidelijk dat het om een *dynamisch* proces gaat en niet om een lineaire ontwikkeling waarin de dezelfde overheid dezelfde beginselen steeds beter toepast op

dezelfde soort vragen onder vergelijkbare omstandigheden. In dit beeld wordt de overheid niet als een onveranderlijke grootheid gezien die als onafhankelijke arbiter oordeelt over kwesties van religie. De overheid zelf is onderdeel van deze dynamiek. De overheid staat dus zelf niet *buiten* deze discussies zoals een klassiek staatsrechtelijke benadering impliceert; hij maakt er deel van uit.

Anders gezegd: de plaats van religie in het publieke domein is *niet* alleen een exponent van veranderingen in het domein van de religie, maar is net zo goed een exponent van de veranderingen in het domein van de *overheid*, en – kunnen wij eraan toevoegen, van de markt. De markt is immers niet alleen in strikte zin een voortbrengingsmechanisme van goederen en diensten. De markt staat ook voor dynamiek, vernieuwing en culturele verandering. Daarmee is de markt voor ons om vele redenen relevant. Het feit dat religieuze verscheidenheid steeds meer deel uitmaakt van onze moderne samenleving en daarmee van onze eigen ervaring hangt voor een groot deel samen met de markt. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor het feit dat religieuze spanningen elders in de wereld via het wereldnieuws direct deel zijn gaan uitmaken van onze leefwereld van alledag. Dat brengt ons vanzelf bij de rol van religies in de moderne samenleving.

Waar staan wij nu? Vragen waarop religies antwoorden geven, vragen van zingeving zijn van alle tijden. Wie zijn wij, hoe moeten wij leven, hoe moeten wij ons tot de naaste en de wereld om ons heen verhouden? Wat is van waarde? Wat stijgt boven onszelf uit? Er zijn tijden waarin die vragen (en antwoorden daarop) vooral impliciet blijven. Maar die vragen komen uiteindelijk altijd weer boven. Noch de overheid noch de markt kunnen daarin voorzien.

Mèt de veranderingen binnen de driehoek zien wij ook dat de *aard* van de vragen verandert. Vanuit het klassieke statische staatsrechtelijke beeld, staan uiteindelijk alle kwesties waarin religie direct een rol speelt in het licht van de beginselen van scheiding van kerk en staat, de neutraliteit of de reikwijdte van de godsdienstvrijheid. Dat miskent dat daarachter geheel uiteenlopende vragen schuil gaan. **[SHEET 8]**

De spanningsvelden waarom het nu gaat in de onderlinge verhouding tussen religie, rechtsstaat en samenleving, betreffen niet zozeer *institutionele posities*. Het is niet zozeer de institutionele verhouding tussen kerk en staat zelf die om een uitwerking vraagt, zoals in het begin van de 19de eeuw. Het is ook niet de *afbakening van activiteiten* tussen staat en confessionele organisaties die prominent aan de orde is, zoals in de expansiefase van de

liberale nachtwakersstaat naar de sociale verzorgingsstaat van de 20ste eeuw. Het zijn nu vooral de met religie verbonden *waarden* waarom de discussies draait. En hoewel deze waarden doorgaans als ‘louter persoonlijk’ gezien werden, brengt de discussie erover nu in het begin van de 21ste eeuw alleen al mee dat zij daarmee een maatschappelijk en ook publiek karakter krijgen. [SHEET 9]

4. Van instituties en activiteiten naar waarden

Wat wij telkens zien, is dat de overheid intrinsiek deel uitmaakt van de discussies en dus bepaald niet vanuit een ‘neutrale’ positie opereert. Dat was zo in het begin van de 19de eeuw en in de aanloop tot de 20ste-eeuwse verzorgingsstaat. Hetzelfde zien wij nu religieuze ‘waarden’ in het geding zijn. Nu deze kwesties maatschappelijke strijdpunten zijn, lijkt ook de overheid zich daarop sterker te willen manifesteren. Zo worden zij al snel politieke strijdpunten.

Wanneer wij dit geheel overzien, dan springt een drietal ontwikkelingen in het oog. [SHEET 10]

Ten eerste. Achter de zogenaamde ‘terugkeer’ van religie gaat een grote verscheidenheid aan verschijnselen schuil. Allereerst is er de confrontatie met de islam. In de christelijke wereld is het zelfbewustzijn toegenomen en ook de aanwezigheid van vele christelijke immigrantenkerken verandert het beeld. Daarnaast zien wij – parallel aan het culturele patroon van individualisme - de opkomst van nieuwe vormen van spiritualiteit die vooral gericht zijn op zelfrealisatie en zelfontplooiing. Religie wordt dan zoals Van Harskamp het verwoordt een immanente zoektocht naar zichzelf.⁸ Deze tradities of bricolages van tradities manifesteren zich op allerlei verschillende manieren in de samenleving. Maatschappelijk dagen zij het ‘seculiere’ zelfbeeld van de samenleving uit. Maar tegelijkertijd wordt ook het begrip religie meer diffuus. Voor de overheid die gewend is te denken vanuit formele gelijkheid doet zich de vraag voor of en in hoeverre het bij herkenbare vormen van religie gaat om reëel aanwezige verschillen die tot differentiatie in de omgang daarmee aanleiding kan of zou moeten geven. Geloofsinhouden verschillen immers; de geworteldheid in de samenleving van religieuze tradities is niet dezelfde en de mate van maatschappelijke en publieke betrokkenheid loopt uiteen. Ook de betekenis van wat ‘religieus’ is en wat ‘cultuur’, is veelal ambigu; een ambiguïteit waarmee de overheid maar moeilijk kan omgaan. [SHEET 11]

De *tweede* ontwikkeling betreft de positie van maatschappelijke organisaties. Tijdens het hoogtepunt van de verzorgingsstaat waren veel maatschappelijke organisaties gaandeweg praktisch tot verlengstuk van de overheidsactiviteit geworden. Hun activiteiten werden daarmee steeds meer gelegitimeerd via het publieke bestel. Dat gebeurde doordat de overheid op sommige terreinen tot in detail grip had op de organisaties via regelgeving en financiering. Maar het gold ook wel voor organisaties die minder in de ban van de overheid waren geraakt, maar waarmee de overheid wel zaken deed, zoals de vele welzijnsorganisaties op lokaal niveau. Nu treden de eigen drijfveren en missie van deze organisaties weer meer naar voren. Daarmee herleeft ook het eigenlijke *maatschappelijke* karakter van deze organisaties, waarbij de identiteit niet meer wordt gezien als een nagenoeg irrelevante bijkomendheid maar als originele drijfveer voor het sociale en maatschappelijke engagement. In dit speelveld heersen andere waarden dan de waarde van vermeende neutraliteit van de overheid. Dat genereert een onzekerheid bij de overheid hoe zich daartoe te verhouden. **[SHEET 12]**

Ten derde: waardepluralisme als zodanig. Waarden worden en zijn altijd via wetgeving door de overheid bevestigd. Ook hier is de overheid allerminst neutraal. Door veranderende opvattingen verdwijnen waarden uit de wetgeving en worden andere waarden vastgelegd. Soms blijkt het onmogelijk om overeenstemming te bereiken. Dat levert al snel spanningen op. Dat kan ook het geval zijn in de confrontatie met de manifestatie of de beleving van waarden die direct voortvloeien uit een religieuze overtuiging. Die spanningen vertalen zich juridisch dan al snel in een discussie over de reikwijdte en grenzen van grondrechten en over de onderlinge verhouding van grondrechten. Wij kunnen daarbij denken aan de grondrechten van meningsuiting, onderwijs, gelijkheid en godsdienst. De klassieke vraag is dan: wat bepaalt dat de ene aanspraak boven de andere gaat? De natuurlijke neiging zal zijn om de meest geaccepteerde visie de boventoon te laten voeren. Maar is dat altijd gerechtvaardigd? En wie bepaalt dat?

Hoe kunnen wij in deze drie grote kwesties die samenhangen met het naar voren treden van ‘waarden’ als nieuw thema voor de burger tussen religie, staat en markt dan toch een positie definiëren voor de overheid? Het beeld van de burger tussen religie, staat en markt maakt het niet alleen mogelijk de huidige discussies in perspectief te zien, maar ook biedt het aanknopingspunten om ermee om te gaan. Ik richt mij daarbij nu op de laatste van de drie zojuist genoemde ontwikkelingen: het waardepluralisme. Voor de eerste twee verwijs ik naar de geschreven tekst van deze rede. **[SHEET 13]**

5. Waardeautonomie

De voorstelling van de burger tussen religie, staat en markt laat zien dat de verhouding tussen de invloedssferen er een van een dynamisch evenwicht is. De overheid is in deze dynamiek geen buitenstaander; zij is zelf een speler. In het type van vragen waarover wij nu spreken, is de verleiding voor de overheid dan ook groot om zelf te interveniëren en de beantwoording van de vragen binnen haar eigen domein te trekken en de verhoudingen dan meteen te fixeren. Maar er zijn goede argumenten voor de overheid om dat niet te doen en dus niet te snel tussen beide te komen. Het eerste argument is het feit op zich zelf al dat er sprake is van een dynamisch evenwicht en van ontwikkelingen en opvattingen die zich over langere tijd uitkristalliseren. Dit is een pleidooi voor een zekere mate van ‘waardeautonomie’, waar de samenleving zelf een speelveld houdt. Die autonomie ligt ook in de betreffende grondrechten besloten. Dit idee wordt overigens ook uitgedrukt in de klassieke begrippen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit, zij het vanuit andere invalshoeken, en – ook onderling op iets een andere manier. Ik voeg aan het zojuist genoemde argument voor waardeautonomie nu nog een drietal argumenten voor terughoudendheid van de overheid toe. [**SHEET 14**]

Daarbij richt ik eerst mijn aandacht op maatschappelijke organisaties. Het idee van een waardeautonomie in de zin zoals wij die hier bepleiten, is een logisch uitvloeisel van een bredere ontwikkeling. Die ontwikkeling brengt mee dat ‘waarden’ en de rol van waarden nadrukkelijker een rol gaan spelen in maatschappelijke organisaties. Dat is zo bij de vroeger sterk verstatelijkte organisaties die wij tegenwoordig maatschappelijke ondernemingen noemen. Maar het is ook het geval bij de vele kleinere organisaties die weliswaar meer zelfstandigheid behouden hadden, maar sterk bepaald werden door hun subsidierelatie tot de overheid. Met de terugtrek van de overheid, zullen zij hun legitimatie weer veel meer moeten vinden in de samenleving zelf. Voor confessionele en niet-confessionele organisaties geldt in gelijke mate dat zij hun identiteit hernieuwd vorm moeten geven. Dit leidt onherroepelijk tot – maatschappelijk gedragen – variëteit.

Wij komen nu bij een tweede aanvullend argument voor terughoudendheid van de overheid om de kwesties van waarden binnen de eigen sfeer te trekken. Ik typeer dat met het trefwoord modern burgerschap. De ruimte om volgens de eigen religieuze waarden te leven en daaraan via maatschappelijk engagement uiting te geven, staat burgerschap niet in de weg, maar draagt daartoe bij. Men is niet burger *ondanks* zijn eigen al of niet religieuze overtuigingen, maar *met* zijn eigen overtuigingen. Dat overtuigingen en visies vanuit religieuze tradities in de samenleving betwist kunnen worden, doet daaraan niets af. Juist het kunnen manifesteren

van die overtuigingen in de open samenleving als de onze, waarin zij voortdurend tot verantwoording worden uitgedaagd en bloot worden gesteld aan beïnvloeding van buitenaf, houdt de maatschappelijke dialoog open. Zij dwingt ook tot voortdurende zelfreflectie. Die ruimte dient nog een ander belang: de cultivering van (religieuze) overtuigingen in gemeenschappen – die niet in isolement ten opzichte van de rest van de samenleving staan – heeft op individuen niet alleen een vormende maar tegelijk ook een corrigerende werking. Zij is ook een alternatief voor een paradoxale culturele trend. Die trend typeert commentator Bas Heijne als aan de ene kant onze neiging tot het opgaan in een groot wereldwijd collectief waaraan wij allen bijdragen zonder enige binding aan onze omgeving en zonder dragende verhalen en aan de andere kant het idee van allemaal ongebonden individuen voor wie de wereld niets meer is dan de eigen kijk erop.⁹

Het derde argument is dat interventie van de overheid – zeker als wetgever - maatschappelijke vraagstukken als nu aan de orde waarin zich spanningen voordoen al snel en onnodig politiseert. Volgens de Vlaamse filosoof De Dijn leidt een te sterke interventie van de overheid tot het ‘op de spits drijven van maatschappelijke tegenstellingen en zelfs tot provocatie’. ‘[N]ormale sociale wrijvingen’ verzanden naar zijn mening dan al snel in ‘voortdurende juridische [en ik zou zelf zeggen: politieke] geschillen’.¹⁰ In plaats van vrijheidsrechten of gelijkheidsaanspraken die tegenover de overheid kunnen worden waargemaakt, veranderen grondrechten zo tot instrumenten om het maatschappelijk gelijk op andere burgers te bevechten. De actuele discussie over de ‘weigerambtenaren’ vormt daarvan een goede illustratie.

Deze drie argumenten leiden ons tot de conclusie dat de overheid hier een zekere bescheidenheid, een zekere prudentie past. In de termen van het Europees hof voor de rechten van de mens uitgedrukt, betekent dit het serieus nemen van het zogenaamde ‘noodzakelijkheids criterium’.

Het klinkt mooi om een zekere waardeautonomie ten opzichte van de overheid te bepleiten, zullen sommigen misschien denken. Maar gaan wij dan niet *te* snel voorbij aan de spanningsvelden en conflicten die zich juist tengevolge van die waardeautonomie kunnen voordoen? Wanneer conflicten daadwerkelijk aan de orde zijn zullen die natuurlijk beslecht moeten worden.

Verskil van inzicht over de grenzen van de waardeautonomie in individuele gevallen tussen burgers onderling of tussen burger en overheid doet zich geregeld voor. Om tot een goede oordeelsvorming te komen, blijken doorgaans juist de concrete omstandigheden van het geval van groot belang te zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval waar het gaat om het dragen van religieuze kledingsstukken, loyaliteitskwesties bij organisaties of controversiële meningsuitingen. Voor een faire benadering die aan alle betrokken partijen recht doet, is het nodig om die concrete omstandigheden mee te kunnen laten wegen. Dat wijst op een zekere terughoudendheid van de wetgever. Een ‘stap voor stap’- benadering via concrete geschiloplossing maakt het mogelijk dat zich gaandeweg een lijn uitkristalliseert. Daarbij moet natuurlijk bedacht worden dat die afwegingen in concrete gevallen zelf ook niet waardeneutraal zijn.

En natuurlijk: de wetgever stelt ook grenzen. Die hoort hij uiteindelijk ook te stellen. Wij moeten echter op dit punt de betekenis van de wet alleen – zeker *als sturingsinstrument* van complexe maatschappelijke ontwikkelingen - niet overschatten.

6. Slot

Wat vloeit nu uit het voorgaande voort? [**SHEET 15**]

Misschien wekt het voorgaande bij sommigen de indruk dat de overheid hier teveel buiten spel wordt gezet. Het tegendeel is echter het geval. Veel sterker dan de klassieke staatsrechtelijke benadering doet, erkent de hier gekozen invalshoek dat de overheid zelf een speler is in dit veld en ook altijd geweest is. Dit leidt tot een beter inzicht in het bredere proces van herschikking van de onderlinge verhouding van de invloedssferen religie, staat en markt die wij vandaag onderscheiden en plaatst dit proces in een historisch ontwikkelingsperspectief.

Vanuit dit perspectief hebben wij waar nu door het karakter van de actuele maatschappelijke ontwikkelingen de neiging tot interventie aanwezig is, een begrensde afstand van de overheid bepleit in de vorm van de ‘waardeautonomie’. [**SHEET 16**] Die legt het debat in de samenleving zelf en bevordert een meer organische ontwikkeling. Daar leggen wij de conclusies van de twee nu niet besproken thema’s naast. Waar bij de overheid daarvoor nog vaak koudwatervrees bestaat, bepleiten juist wij een open oog voor contact of samenwerking met kerken of religieuze organisaties. Daarbij zal de overheid ook reële en relevante verschillen tussen de uiteenlopende organisaties niet uit de weg moeten gaan. [**SHEET 17**]

Het beeld van de burger tussen religie, staat en markt dat wij ter ondersteuning van dit betoog hebben gebruikt, en de thema's die wij hebben besproken, vragen nadere uitwerking. Ook de diepstructuren van de wederzijdse relatie van religie en overheid en religie en markt zijn voor de verdere invulling van deze leerstoel relevant. Dat is ook het geval voor de bijdrage die zij aan elkaar leveren en de uitdagingen die zij in theorie en praktijk voor elkaar vormen. Ik kijk ernaar uit om deze vraagstukken in onderwijs en onderzoek ter hand te nemen.

7. Dankwoorden

P.M.

--

-
- ¹ Zie hierover S.C. van Bijsterveld, *Godsdienstvrijheid in Europees perspectief*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1998, p.4 ff.
- ² Na een langdurig wetgevingsproces kwam datzelfde jaar kwam de Algemene wet gelijke behandeling tot stand.
- ³ Opvallend is overigens dat de islam in het begin van deze veranderingen in het debat niet of nauwelijks een rol speelde.
- ⁴ De zaak is nu aanhangig gemaakt bij het Europese Hof voor de rechten van de mens in Straatsburg.
- ⁵ Hoewel het vanuit de feitelijke ontwikkelingen in de loop van de laatste decennia begrijpelijk is dat deze benadering vaste voet aan de grond heeft gekregen, lijdt zij aan eenzijdigheid en heeft daardoor haar plausibiliteit verloren. Mijn stelling is dat zij daarom geen adequaat oriëntatiekader biedt om de ontwikkelingen te duiden waarover wij nu spreken. Sterker nog, de ontwikkelingen lijken het kader zelf voortdurend ter discussie te stellen en dat is één van de redenen voor de felheid en de controverse waarmee deze discussie is omgeven.
- ⁶ Met de proclamatie van de scheiding van kerk en staat was vooral duidelijk wat niet meer kon, namelijk een systeem van een bevoorrechte kerk. Daarmee was nog niet gezegd hoe de verhoudingen er in de toekomst wel precies uit zouden moeten zien. Zie hierover Sophie van Bijsterveld, *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, tweede druk, Nijmegen: Wolf 2009.
- ⁷ Deze voorstelling is geïnspireerd door het beeld van ‘positioneringsdriehoek’ van samenleving, markt en overheid dat Mouwen gebruikt om de ontwikkeling van de voortbrengingsmechanismen te illustreren van wat wij nu als maatschappelijke onderneming aanduiden. Zie hiervoor zijn recente *Handboek Strategisch Management voor de Non-Profit Organisatie*, Assen: Van Gorcum 2011, p.25 ff. en eerder zijn inaugurele rede *Strategie tussen markt, overheid en burger*, UvT: Tilburg 2002.
- ⁸ Anton van Harskamp, ‘In nieuwe religie zet secularisatie zich voort’, in: *Zonder geloof geen democratie*, CDV zomer 2006, Amsterdam: Boom 2006, p. 46-54, m.n. p.49-50..
- ⁹ Bas Heijne, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed*, Amsterdam: De Bezige Bij 2011, p. 50-51.
- ¹⁰ Herman de Dijn, *Religie in de 21ste eeuw*, Pelckmans/Klement: Kapellen/Kampen 2006, p.116.